

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יט, תשכ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

פחות ומעט, גרוע וקטנטן

(משהו על סתירות היגיון, ממשיות ומדומות ; על דברים שנשתלבו לתוך פירש"י ועל הסוגריים במהדורת ברלינר)

א. "יותר פחות"

בפי המוני עם, שאינם מקפידים על לשונם, שגור הצירוף יותר פחות. דרך משל: אדם מתפאר לפני חברו, שקנה משהו בזיל הזול, בחצי המחיר. השומע שואל: "כמה שילמת? כך וכך?", והלה משיב לו: "לא! יותר פחות!" (או: "עוד יותר פחות!").

פחות באה כאן כתואר-הפועל, במובן "יותר מעט, מעט מזה". מלה זו משמשת, הן במקורות והן בפינו כיום, גם כתואר, ולשם הבחנה הננו אומרים במקרה זה פחות, בשורק: "בריה פחותה", "שמירה פחותה", "מן הפחותים שבהם" (רש"י, בראשית מז, ב). אין כאן פחות אלא כמו דל, חלש, ירוד, וכמובן, רשאים אנו לומר במובן זה "יותר פחות", כשם שאנו אומרים "יותר שפל". וכבר נמצא כן בספרי ימי הביניים: "שהוא יותר פחות מהם" (מורה נבוכים ג, טז; בתרגום אחריו — "שהוא פחות מזה"); "מי ששואל שאלה מכילי הוא יותר פחות ממנו" (מבחר הפנינים, שער זלות השאלה).

לא כן בבוא פחות כתואר-הפועל : בגרמנית weniger, בצרפתית moins, וכיוצא בזה בשאר לשונות. כשם שלא יעלה על הדעת לומר בצרפתית plus moins או בגרמנית mehr weniger — כן אין להעלות על הדעת צידוק כלשהו ל"יותר פחות". אין צירוף זה יאה אף ללשון התגרים בשוק¹.

הביטוי יותר פחות פסול לא משום היותו פליאונאזם, ייתור לשון. ייתורי לשון קיימים בכל אומה ולשון, והעברית בכללן: "על כל צעד ושעל", "בכל העולם כולו", "שוב פעם", "עוד טרם", "נראה לכאורה" וכדומה אינם פסולים כל עיקר, כפי שהוכחתי בהיכל רש"י ג. בפרק מיוחד לכך (עמ' רז ואילך). נקרנים ביקשו לתקן בתפילה "כל העולם כולו", "ובשביעי רצית בו וקדשתו", "ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח אלא אתה" וכיוצא באלה. אך תיקוניהם לא נתקבלו, ובדין היה שלא יתקבלו.

לא כן יותר פחות. לא סתם ייתור לשון כאן, אלא דבר והיפוכו, תרתי דסתרי. אמנם כל לשון סובלת גם דבר והיפוכו ("ע"ע זה ב"יד הלשון"), אבל במה דברים אמורים? בהיות שני ההפכים גנוזים בביטוי מסוים, המשמש פעם במובן זה ופעם במובנו ההפוך. אך להוסיף למלה אחת מלה אחרת, שהיא היפוכה הגמור, הרי זה כמושיב אש וברד בקדירה אחת, או כמי שיאמר "הקור החם", "החום הקר". ידעתי גם ידעתי, כי הלשון תוכל לעכל גם אבסורדים

1. אנב: אומרים בידיש "מער וייניקער", אך אין זה אלא

קיצור של "מער אָדער וייניקער", כלומר "פחות או יותר".

גמורים, דברים שאין הדעת סובלתם. כבר הוער על כך לא פעם, ודברים נכוחים למבין כתב בעניין זה גם ביאליק במאמרו „חבלי לשון“. ייתכן שהלשון תעכל, למשל, ביטוי כגון „מושחת יפה“ ואפילו „מכוער יפה“ (כלו' מכוער כהגון, מכוער מאוד); אך עד שאנו מטילים לתוך קיבת השפה מזונות רקובים וסרוחים, הרי מוטב שניתן לתוכה מזונות טובים ומבריאים וקלי עיכול.

לאחר שגמרתי לכתוב את רשימתי זו, נזדמן לי בתוספות (שבועות דף מד, סוף עמוד ב) המשפט הבא: „נקט סלע ופונדיון, משום דאי אפשר לצמצם ולומר סלע ופונדיון חסר משהו, שלא היה עולה אותו חסרון יותר פחות משליש פרוטה.“ — ר"ל שאותו חסרון לא היה עולה אלא פחות משליש פרוטה. הרי שיש להוסיף תיבת אלא ולמחוק יותר, וכן עשה הרש"ש בהגהותיו, אך לא בוודאות מוחלטת, כי העיר: כ"ב דצ"ל (כן נראה דצריך להיות). שאר הגאונים, שהעירו לפעמים גם על ליקויי סגנון בש"ס ובמפרשיו (הב"ח, רש"ל, ר"י עמדין, הגר"א), לא עמדו על שיבוש זה ולא תיקנו דבר.

המשפט שלעיל פגום משני טעמים: א. משום יותר פחות, ב. משום חסרון תיבת אלא. נראה לי, שמשפט זה ניתן לתיקון על ידי תוספת אות אחת בלבד: „יותר מפחות משליש פרוטה“, ועל ידי כך הכול אתי שפיר, ולא נצטרך למחוק תיבה ולהוסיף במקומה תיבה אחרת.

ואם באמת כתבו בעלי התוספות כן („יותר פחות“), ואין כאן משום שיבושי מעתיקים ומדפיסים — הרי זו כעין

דוגמה נוספת לכך, שכמעט אין לך שיבוש, שאין לו מקור... ברם, שיבוש גם כעין זה — לא יוציאנו המקור מידי דופיו, ולעולם שיבוש הוא.

ב. "יותר מעט"

הואיל ועמדנו על יותר פחות, כדאי לעמוד גם על יותר מעט ולברר את מהותו ואת דמותו, היש בו איסור גמור אם לאו.

לעיל כתבתי, כי פחות כתואר־הפועל משמעו "יותר מעט, מעט מזה". והנה, לא פעם נשאלתי, המותר לומר יותר מעט, הריני להשיב לשואליי.

ביותר קצת לא פליגי; כי פליגי — ביותר מעט. אמנם יש קצת, שאינו אלא מעט, אך יש קצת שקשה להחליפו במעט. מלת קצת נמצאת במקרא בארמית בלבד, בתלמוד — מקצת, ועיקר שימושה של קצת נתפשט בימי הביניים. אע"פ שבתלמוד יש מעט במקום קצת, ואפילו במשפטים, שכיום לא נאמר בהם מעט (כגון: "לפי שמעט היה קטן משמואל הרמתי" — ירושלמי סוטה ט, יג), בכל זאת נתבצר לה לקצת מקום איתן. גם ביאליק עוד כתב "עסק סבוך מעט" (בסיפורו "אריה בעל גוף"), ובדין כתב כן, ואע"פ כן כיום אנו אומרים "עסק מסובך קצת" ולא מעט. וכל שכן שלא נוכל לומר: "זה מעט הרבה" או "זה מעט מעט" במקום "זה קצת הרבה", "זה קצת מעט". הווה אומר: מעט — וזעני"ג בלעז, קצת — אביס"ל.

ברם, במקורות הרי משמשת לרוב מעט במקום קצת.

ולפיכך אין תמה, שבספרי ימי הביניים יש גם מעט יותר: „ולכשיבשו מעט יותר“ (רש"י, סוכה לג ע"ב), כלומר: קצת יותר. ובתוספות יש במובן זה גם יותר מעט: „יותר מעט מארבע אמות“ (ב"ב קא ע"ב), כלומר: יותר קצת. זהו, לדעתי, שימוש מותר: מעט יותר = קצת יותר. אך בתוספות יש יותר מעט גם במובן של פחות, כבדיבור ההמוני כיום: „שזה נותן יותר מעט“ (תוס' ב"מ עט ע"א). זהו משמע אחר לגמרי, ולפענ"ד אינו מותר, על כל פנים — בספרות אין לו צד היתר.

גם בספר הרקמה של אבן ג'נאח (בראש שער י"ד) יש יותר מעט במקום פחות, ולדעת העורך מ' וילנסקי יש כאן השפעת המקור הערבי².

סוף דבר: יותר מעט או מעט יותר במובן „קצת יותר“ — אינו פסול, ואילו במובן „פחות“ — אין לו היתר אלא בשעת הדחק, כי ההכרח לא יגונה. לפיכך הרשיתי לעצמי לכתוב יותר מעט, לשם יתר בירור, אך בדרך כלל מוטב להתרחק מן יותר מעט בשני המובנים גם יחד.

ג. בְּצִיר טַפִּי

כפחות בעברית כן בציר בארמית: אף מלה זו משמשת הן כתואר והן כתואר-הפועל: „בציר מבר שית לא תקבל“ (כתובות ג ע"א), כלומר: קטן מבן שש לא תקבל — הרי כאן בציר במובן תואר; ואילו „בציר מעשרה לא אורח ארעא“

2. במקור הערבי: קליל אקל^ל מן (היינו: מעט, פחות מן).

(ברכות מה ע"ב) — הרי בציר כתואר-הפועל, ומשמעו „פחות“.
בכמה מאמרים בתלמוד יש בציר כניגוד למלת טפי (כמו פחות
ויותר). למשל: „בציר הוא דליכא, הא טפי איכא“ (כתובות
לט ע"א), דלא שתינא בציר מהכי, וטפי מהכי שתינא
(שבועות כג ע"ב).

וכשם שאפשר לומר פחות יותר, אם פחות משמש
כתואר (קטן, חלש), כך אפשר לומר גם בציר טפי, אם
משמעו כתואר, ולא תואר-הפועל. אמנם בתלמוד לא מצאתי
צירוף זה, אך מצאתיו בפירש"י למסכת ערכין, סוף פרק
רביעי. הגמרא דנה שם בענייני ערכים שבפרשת בחוקותי
ושואלת, מדוע עומד ערך האישה לעת זקנותה על שליש
מימי נערותה (בנערותה שלושים שקל, בזקנותה — עשרה),
ואילו ערך האיש יורד למטה משליש (בנערותו — חמישים,
בזקנותו — חמישה עשר שקלים), והגמרא מתרצת זאת
בפתגם הידוע: „סבא בביתא — פאחא בביתא, סבתא בביתא
— סימא בביתא“ (הזקן — שבר ומשא, ואילו הזקנה —
אוצר ומטמון, שטורחת ועושה מלאכה). בפירש"י שם נאמר:
„דבציר ערך זקן טפי מתילתא בערך ילד“, כלומר — ערך
הזקן קטן יותר משליש של ערך ילד. „בציר... טפי“
במשמעו זה הוא צירוף טבעי וכשר.

ד. יישוב מיהיה בדברים שנשתלבו לפירש"י
כאן מקום לברר וליישב קושיה חמורה, שנשאלתי עליה הרבה
פעמים. בפירש"י לפרשת בחוקותי, בעניין שנתברר לעיל, נדפס בזה
הלשון:

כשמגיע לימי הזקנה האשה קרובה להחשב כאיש; לפיכך

האיש פוחת בהזדקנו יותר משליש בערכו, והאשה אינה פוחתת אלא שליש בערכה, דאמרי אינשי: סבא בביתא פאתא בביתא, סבתא בביתא סימא בביתא (ויקרא כז, ז).

כן הדפיס גם ברלינר בשתי המהדורות, אלא שבמהדורה שנייה הקיף בסוגריים מרובעים את כל י"ג המלים, מן "לפיכך" עד "בערכה", מבלי להעיר דבר על טעם הסוגריים. והאמת היא, שהדברים הללו אינם לרש"י כלל: חסרים הם לגמרי בדפוס ראשון (משנת רל"ה), שצילמו נמצא ברשותי. ולא בדפוס זה בלבד, אלא בכל הדפוסים הראשונים, לרבות דפוס אמשטרדם משנת תפ"ד, שנדפס מאתיים שנה אחרי המהדורה הראשונה של פירוש המזרחי (ויניציאה רפ"ז). דברי המזרחי הם, שנשתרבו לתוך פירש"י.

סגנון המזרחי כאן תמוה מאוד. מה נפשך: אם נראה פוחת כפועל יוצא, כלומר מפחית, הרי ראוי היה לומר "פוחת יותר משני שלישים, והאשה אינה פוחתת אלא שני שלישים"; ואם נראה פוחת כפועל עומד, כלומר מתמעט ויורד, ראוי היה לומר "פוחת למטה משליש בערכו, והאשה אינה פוחתת אלא לשליש בערכה". מסתבר, שהמזרחי כתב פוחת במובן מתמעט ויורד, ורצה לומר ב"פוחת יותר משליש", שערכו נעשה פחות משליש, או — כדיבור ההמוני כיום — "יותר פחות משליש", והוא שכתב "פוחת יותר משליש". סגנון קשה ותמוה הוא, ונוצר לשונו ירחק הימנו. עצם העובדה, שהמזרחי כתב כן, תמוהה למדי, שהרי בדרך כלל סגנונו ברור, ואין בו דופי. שילוב דברי המזרחי בגוף פירש"י ימצא לפעמים גם במקומות אחרים, כגון "ששכרם יותר גדול" (בסוף פרשת ואתחנן). שם השמיט ברלינר את הדברים והעיר עליהם בשולי הגיליון, כי דברי המזרחי הם, ואילו כאן העתיקם והביאם בגוף הפירוש בלא הערה כלשהי, ולכן

הובאו גם במהדורה המנוקדת של "תורה עם רש"י, לבית-הספר ולעם" (ירושלים תשי"ח).

כל העניין הזה תמה תימהון הוא: תמה על המורחי, שכתב בסגנון עמום וסתום; תמה שדווקא דברים אלה נשתרבבו לגוף פירש"י, ואיש לא עמד על כך, שדברי המורחי הם, וראוי להשמיטם מפירש"י; ועוד תמה שמפרשי רש"י (על כל פנים — אלה שנודמנו לי) לא שרחו לפרש ולתרץ את הסתירה שבדברים הנ"ל.

אתמהה היא, באל"ף רבתי, אע"פ שבמהדורת ברלינר הוקפו הדברים בסוגריים מרובעים, כי הסוגריים הללו אין משמעותם ברורה כלל, כפי שיתברר בסעיף הבא³.

ה. על הסוגריים במהדורת ברלינר על המעלות הרבות של פירש"י במהדורת ברלינר (תרס"ה) ועל מגרעותיה המעטות כתבתי בהיכל רש"י א. עמ' נח. אך לא עמדתי שם על מגרעת אחת, העוברת כחוט השני בכל המהדורה הזו, והיא — עניין הסוגריים המרובעים. נהגו להקיף בסוגריים מרובעים כל תיבה, הבאה לפי דעת המהדיר לשם השלמה, או בתורת תיבה מתוקנת לעומת התיבה שלפניה, הבאה בסוגריים עגולים. ואילו ברלינר שטש את התחומים במידה משונה, המקשה את כוונת העניין, ואין לדעת, מה פירוש הסוגריים המרובעים שלו:

3. [ייתכן, שאין כאן אלא טעות דפוס, והסוגריים צריכים להיות עגולים, להורות על "הדברים שהוסיפו האחרונים מסברת עצמם, ואינם נמצאים בכ"י", כדברי ברלינר בהסברת שיטתו בהקדמה, עמ' 100א, הערה 34. — ע"א.]

יש שכוונתם להשלמה, כלו' להוספת תיבה, שאינה בדפוסים שלנו: אין לו [לא] דמים ולא ערך (ויקרא כז כט), והיותר על [בן] חמשים (במדבר ד ב), אם היתה יולדת שחורים [מעתה] יולדת לבנים (ה כח).

סוגריים ממין זה הם כעניין וכהלכה, וכוונתם ברורה. אך ברלינר משתמש בהם גם לשני עניינים אחרים: גם לתיקון וגם למחיקה, ולפעמים שניהם זה בצד זה: [פרט לסומא], במדבר ה, יג, ובו בכתוב: ומעמעם [ומעלים].

„פרט לסומא“ — כוונתו שיש למחוק שתי תיבות אלה, ואילו „ומעלים“ — כוונתו שיש להעדיף תיבה זו על „ומעמעם“, כלומר ההפך הגמור מכוונת הסוגריים של „פרט לסומא“⁴. הרי מנהג פשוט הוא, שהבא לתקן תיבה, מקיפה בסוגריים עגולים, ובצדה התיבה הנכונה בסוגריים מרובעים. כן הוא, למשל, באלפי מקומות ב„עין יעקב“ וגם בשאר ספרים. לפי זה היה עליו להקיף „ומעמעם“ בסוגריים עגולים, והכול היה מתחזור.

יתר על כן: בו בפרק (וכן בכל הספר) הוא משתמש גם בסוגריים עגולים, לציון דברים הטעונים השמטה, ואם כן — מדוע השתמש לשם זה גם בסוגריים מרובעים? הוא הדבר בפירוש, שנתברר לעיל („ולפיכך האיש פוחת בהזדקנו“ וכו'). הדברים הללו מוקפים סוגריים מרובעים, ולפיכך אין כוונתם ברורה, האם תוספת או תיקון או השמטה כאן. לפני כן נדפס בו בפסוק: כשמגיע [משיגיע] לימי הזקנה [זקנה]. כאן הכוונה לתיקון, ר"ל: משיגיע לימי זקנה.

4. [עין בהערה הקודמת].

וגם בגוף הטקסט המוקף אריחיים, יש אריחיים בתוך אריחיים: [ולפיכך האיש פוחת בהודקנו [בזקנות] יותר משליש בערכו]. אריחיים חיצוניים — לסימן תוספת הטעונה השמטה, והפנימיים — לתיקון. היש לך בלבול גדולה מזו? וכל זה — בשעה שבהקדמתו (עמוד 111 למטה) הריהו מעיד על עצמו, כי בסוגריים עגולים השתמש לציון דברים הטעונים מחיקה, בהיותם תוספת אחרונים, ואילו בסוגריים מרובעים הקיף את הנוסחה הטובה והעיקרית (שם, עמ' xv). אשר לסוגריים העגולים, דבריו נכונים, אך בדבר הסוגריים המרובעים נוכחנו, כי משמשים הם לשלושה עניינים שונים. הסותרים זה את זה במידה מוזרה. מבחינה זו טובה מהדורה ראשונה (משנת תרכ"ז) מן האחרונה, שכן נקיה היא מן האריחיים המבלבלים.

ואסיים בדוגמה אחת, מן האופייניות ביותר: במהדורה ראשונה נדפס כרגיל: "וירץ — למה רץ ועל מה רץ"? (בראשית כד, כט). ואילו במהדורה השנייה עמד ברלינר בהקדמתו (עמ' xv, בהערה) על סגנונו של פירוש זה בהערותו הבאה: אין דרכו של רש"י לדבר כן, ועל כן יתכן הנוסח "וירץ — למה וירץ, אלא ויהי כראות".

וכיצד נדפסו דברי רש"י אלה בגוף הפירוש? — "וירץ — למה [וירץ] רץ ועל מה רץ? [אלא] ויהי כראות". מי חכם ויבן תיקונים אלה? מסופקני, אם יוכל אחד מאלף להתמצא בערבוביה זו ולברר מתוכה, מהי הנוסחה הנכונה לפי ברלינר. אגב: בדפוס ראשון משנת רל"ה הנוסחה

עדיפה, והיא באמת מניחה את הדעת: „וירץ — למה וירץ?
על מה רץ?”

חבל מאוד, שלא נמצא עד סה מו"ל, שייתן לנו את
פירש"י לפי מהדורת ברלינר במהדורה שלישית, ברורה
ומתוקנת, הן מבחינת הסוגריים למיניהם והן מבחינת
הטעויות השונות שבמהדורה זו.

ו. גרוע

הואיל ואנו דנים כאן בענייני הפחתה וקטנות, נברר
בזה עוד שני עניינים בגדר זה: גרוע וקטנות.

לפני 30 שנה בערך נשאלתי ע"י רופא-עיניים
ברחובות (ד"ר א' נאכט ז"ל) על משמעותו של גרוע. השואל
תמה קצת על גרוע ממנו במובן „רע יותר ממנו”, שהרי
גרוע הוא לשון גריעה והפחתה. לפי זה — הא ניחא, אם
אומרים, שפלוגי איש טוב, אך אלמוני גרוע ממנו, משמע
— פחות טוב ממנו; אך אם אומרים, שפלוגי רע, ואלמוני
גרוע ממנו, הרי משמע, שהוא פחות רע ממנו, כל' אינו
רע כל כך ...

תשובתי הייתה, שאין גרוע משמש כלשון גריעות
בלבד, אלא בעיקר ישמש במובן „רע”: „כמה גרוע אדם זה!”
(שבת נג ע"ב), „הגרוע הזה” (ב"ר סא, ו). כאן משמש גרוע
אף כעין שם-עצם, כמי שאומר „הרשע הזה”.

אע"פ כן לא הייתה זו קושיה של סתם מקשן. עברו
שנים רבות אחרי הופעת מילון חידושי רש"י (בהיכל רש"י
א), ונזדמן לי בפירש"י גרוע המשמש באמת לשבח! במסכת
שבת לב ע"א נאמר:

אדם יוצא לשוק יהי דומה בעיניו כמי שנמסר לסרדיוט ; חש
בראשו יהי דומה בעיניו כמי שנתנהו בקולר ; עלה למטה ונפל יהי
דומה בעיניו כמי שהעלוהו לגרדום.

הדבר ברור, שמצב אחרון הוא הגרוע ביותר, וכן
פירש רש"י :

נתנהו בקולר — הוי טפי משנמסר לסרדיוט וגרוע מעולה
לגרדום, שאין דגין שם אלא להריגה ועל סרחון גמור.

„הוי טפי“ — כלומר יותר רע ממי שנמסר לסרדיוט ;
גרוע מעולה לגרדום — פחות רע ממצבו של העולה לגרדום.
נמצא שכאן משמש גרוע באמת במובן פחות, ולפי זה צדק,
לכאורה, השואל הנ"ל. אלא שבכל זאת שימוש נדיר הוא
מאוד, וקצת תמה, שרש"י כתב בסגנון הטעון בירור, כי
סתם גרוע — משמעו העיקרי לרעה.

אע"פ כן איני פטור מלציין פרט זה, ובמילוני למלים
עתיקות, שאינן במילונים (נמסר לדפוס ויופיע בקרוב),
הבאתי דוגמה זו משום נדירותה.

ז. קטנטן

על קטנטן הקשו לי רבים : אם אדמדס אינו אדום
כל כך, הרי משמע שקטנטן איננו קטן כל כך... השואלים
הללו — יש שפטרתיים בתשובה, כי חז"ל חלוקים בדעותיהם,
ויש אומרים אדמדס — אדום שבאדומים, ירקרק — ירוק
שבירוקים (וכן הביא רש"י בפירושו, ויקרא יג, מט).
אבל בין השואלים היו גם עקשנים, שלא מצאו סיפוק
בתירוץ זה, וטענתם הייתה, שהמשמעות הנהוגה היא אדום

קצת, ירוק קצת, ומה לנו ולמחלוקת חז"ל? הללו לא הייתה
לי דרך אלא לסלק את קושיכם בזה הלשון:

אדמדס — פחות מאדום, ירקרק — פחות מירוק,
ואף קטנטן — פחות מקטן.

תירוץ זה הניח את דעתם, ונסתתמה טענתם.

הערה: בעניין גרוע וקטנטן דנתי בקצרה גם בספרי
"יד הלשון" עמ' 121.

שרגא אברמסון

מלשון הפיוט והשירה

א. בפיוט "אסירי לודים בנקיון רחץ", לרב יוסף
אלברדאני, "הארץ" פסח תשכ"ז, אומר הפייטן: "יקושי לחץ
שרי מסים, ומשועבדים בכף נוגשים, סכתה שועם באדמת
גסים, פקדת להם שבועת פלוסים".

סכתה — פירש המהדיר: "ראית, שמעת, והשווה
וכל העם רואים את הקולות (שמות כ, יח)".

ובאמת אין סכתה אלא סכתה, היינו שמעת, מלשון
הסכת ושמע ישראל (דברים כו, ט). והקל נמצא הרבה בלשון
הפייטנים.

באותו פיוט: "בכורים בחרבך היו נכוסים, ועמך
הוצאת ומתניהם שנוסים". פירש המהדיר: נכוסים = שבורים.
אבל הפירוש האמיתי הוא: נכוסים = נשחטים =
נהרגים.